

Türkiye – Ermenistan İlişkilerinin İyileşmesinde Ekonomik Potansiyeller

The Potentials of Economy in Recovery of the Relations Between Türkiye and Armenia

DOI: 10.38155/ksbd.1470432

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
18/04/2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
22/08/2024

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31/12/2024

KARADENİZ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Doç. Dr. Dikran M.
ZENGİNKUZUCU
İstanbul Esenyurt Üniversitesi
İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
(İng) Bölümü
dikranzenginkuzucu@esenyurt.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4521-4868

Prof. Dr. Sait YILMAZ
İstanbul Esenyurt Üniversitesi
İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
(İng) Bölümü
saityilmaz@esenyurt.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2752-1853

Etik Kurul Beyanı: Bu araştırmada, anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşım bulunmadığından etik kurul onayı gerekmemektedir.

Öz

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki 28 Mart 1993 çatışmaları Türkiye ve Ermenistan ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiştir. 3 Nisan 1993’de Türkiye, Ermenistan’a tahıl sevkiyatını durdurdu ve iki ülke arasındaki kara sınırını kapattı. Tarihi sorunların yanı sıra, Dağlık Karabağ krizi, o zamandan bu yana ilişkilerin yeniden kurulmasının önündeki en büyük engel olarak görünmektedir. Normalleşme sürecine ve bölgesel istikrara katkı sağlamak için normalleşme sürecinin bu diğer karmaşık meselelerle iç içe olmaması ve ekonomik işlevselci bir yaklaşım sergilemek kritik bir önem taşımaktadır. Makale, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin son yirmi yıldaki gelişimini incelemeyi, mevcut sorunları vurgulamayı ve ilişkileri normalleştirmek için şimdiye kadar gerçekleştirilen toplumsal ve diplomatik girişimler dikkate alınarak neden bir çözüme ihtiyaç duyulduğunu vurgulamayı ve özellikle de yakınlaşma için ekonomik olanakların ortaya konulması ve vurgulanmasını amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, Normalleşme, Kafkaslar, Azerbaycan, Ekonomik işlevselcilik.

Abstract

The Armed conflicts between Azerbaijan and Armenia on 28 March 1993 affected the relations between Türkiye and Armenia negatively. As of 3 April 1993, Türkiye halted grain transport to Armenia and closed land border between the two countries. In addition to historical problems, the Nagorno-Karabakh crisis appears to be the greatest obstacle to restoration of relations since then. To contribute to the normalization process and regional stability, it is essential that the process of normalization is not confounded by these other complex concerns and that an economic functionalist perspective shall be adopted. The article aims to examine the evolution of Türkiye-Armenia ties over the last two decades, to highlight present issues, and to emphasize why a solution is required considering the societal and diplomatic initiatives achieved thus far to normalize relations, and especially to explore and emphasize economic opportunities for the rapprochement.

Keywords: Türkiye, Armenia, Normalization, Caucasus, Azerbaijan, Economic functionalism.

Giriş

Ermeni ve Türkler arasında bir yüzyılı aşkın süredir I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen vahşet olaylarının nasıl tanımlanacağı üzerine tartışmalar süregelmektedir. Ermeniler için evde ve dışarıda atalarının çektiği acıları öğrenmek neredeyse ulusal kimliğin bir parçası olmuştur. (Fettweis, 2015) Türkler kendi hükümetlerinin bir soykırımında rol aldığını kabul etmemek hususunda ısrarlıdırlar. İki komşunun, uzun süredir devam eden anlaşmazlıkları nedeniyle resmi diplomatik ilişkileri de bulunmamaktadır. Geçmiş, çoğu zaman olduğu gibi, bugünü kirletmektedir. Bu makale olası bir çözümün olduğunu savunmaktadır. Son yıllarda Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ savaşı ve savaş sonrası gelişmeler, tarihi düşmanlıkların frenlenmesi ve daha barışçıl bir ortama dönüşmesi için fırsatlar sunmaktadır.

Ermeni-Türk ilişkilerindeki mevcut değişimlerin analizinde itici veya belirleyici rol oynayan çeşitli önemli unsurlar vardır. Birincisi, Türkiye ülkenin bölgedeki rolünün yanı sıra komşularıyla ilişkilerini de içeren bir stratejik yeniden yönelim aşamasından geçiyor. Azerbaycan ve Gürcistan'ın ortak enerji bağları nedeniyle Türkiye ile işbirliği yapma konusunda güçlü çıkarları olmasına rağmen, Ermenistan'ın bölgesel enerji altyapısından yoksun olması, Ermenistan'ı bu girişimi benimsemeye ve desteklemeye ikna etmenin zorluğunu artıracaktır. Ankara bu zorluğun farkında gibi görünse de Ermenistan, iki ülkenin var olmayan ilişkilerinde ve kapalı sınırlarında önemli bir değişiklik olmadan Ankara'nın yolundan gitmekte acele etmiyor gibi görünüyor. Çok ihtiyaç duyulan bir ekonomik fırsatın potansiyel ödülleri, Türkiye'nin Ermenistan ile olan ilişkisini teşvik eden ikinci unsurdur. Ancak Türkiye ile sınırın açılmasının Ermenistan'a getireceği potansiyel ekonomik faydalar, Türkiye için olduğundan çok daha fazladır. Bu bağlamda potansiyel ödüller şu şekilde özetlenebilir:

Birincisi, Türkiye ile sınırın açık olması, Ermenistan'ın hem Türkiye hem de Azerbaycan ile sınırlarının kapatılmasının dayattığı üstü kapalı abluka ve ambargonun neden olduğu yıllardır süren tecritten derhal kurtulmayı sağlayacaktır. Ermenistan'ın kapalı olan iki sınırından en az birinin yeniden açılması, ülkenin tek dış çıkış noktası olarak Gürcistan'a bağımlı olmasına önemli bir alternatif sunacak ve açık denizlere erişimi açacak, bunun sonucunda da Ermeni ithalat ve ihracatının yüksek transit masrafları sonucu kesintiye uğramasının aşılması için bir fırsat sunacaktır.

İkincisi, Türkiye ile sınırın açık olması, Avrupa ve Orta Doğu pazarlarına potansiyel girişle birlikte Ermenistan için Türkiye pazarının ötesinde de daha iyi pazar erişimine de olanak tanıyacaktır.

Üçüncüsü, açık bir sınırın rekabetin artırılması yönündeki bir başka vaadi Ermenistan'daki ithalat ve ihracat tekellerinin gücüne karşı koymada kritik öneme sahip olmaktadır. Ermenistan'da emtiaya dayalı çok sayıda kartelin kurulması, öncelikle ülkenin kapalı sınırlar ile tecrit edilmesinin bir sonucu olarak, yalnızca ülkenin ekonomik ilerlemesinin bozulmasına hizmet etmiştir. Ancak Türkiye ile sınırın açık olmasıyla rekabet sonucu Ermenistan ekonomisi karşılaştırmalı üstünlüğe dayalı olarak daha doğal bir yol izleyebilir.

Öte yandan Türkiye de bölgedeki siyasi ve kültürel nüfuzunu güçlendirme fırsatının yanı sıra Türkiye, nispeten gelişmemiş doğu illerinde yeni bir pazara ve özellikle yeni bir istihdam refahına ulaşabilecek.

Sınırın Türkiye tarafındaki dezavantajlı bölgeler yeni ekonomik faaliyet ve ticaret ortakları aradığından, açık sınırların ekonomik vaadi her iki taraf için de bir kazan-kazan durumudur. Benzer şekilde, Ermenistan, ihtiyaç fazlası elektriği Türkiye'nin doğusuna ihraç etme olanağıyla, bir enerji tedarikçisi ve tarım üreticisi olarak Türkiye'ye fayda sağlayabilecektir. Ayrıca, Ermenistan tarafında işgücü maliyetlerinin ucuzlaması, Türk tekstil ve küçük imalat şirketlerini Ermenistan'da yeni fabrikalar kurmaya teşvik edebilir.

Bu yazı “işlevsel yaklaşım” çerçevesinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkileri yumuşatacak ekonomik fırsatları tartışacaktır.

Yöntem

Ermeni Barışın nasıl sağlanacağı ve ülkeler arasında eşitliğin nasıl sağlanacağı sorusu, uluslararası ilişkiler teorisyenleri arasında uzun süredir tartışılan bir konudur. Barışın ve eşitliğin sağlanması konusunda farklı akademisyenler farklı bakış açıları ve dolayısıyla farklı çözüm önerileri öne sürdüler. Özellikle iki dünya savaşı arasında ve sonrasında, politik-ekonomik konjonktür ve devletlerin acil ihtiyaçları nedeniyle bu teoriler hız kazandı.

Bu teorilerden David Mitrany'nin işlevsel yaklaşımı, ülkeler arası iş birliğinin artırılmasına yönelik çözümler sunması nedeniyle net bir görüş sunmaktadır. Bu bağlamda ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler barışı geliştirme ve istikrarı sağlama konusunda en büyük potansiyele sahiptir. Ona göre “devletin bir hizmet aracına dönüştürülmesi umut verici bir perspektif ortaya çıkarıyor. Bu şekilde doğal bir ilerleme kaydedildi, hizmetlerin ulusal denetimi uluslararası koordinasyonun yolunu açıldı” (Mitrany, 1975: 102). Mitrany yazılarında bu kelimeyi kullanmasa da toplumsal uyum ve refahı sağlamak için yarattığı işlevsel yaklaşıma “işlevselcilik” adı verilmektedir. Bu anlamda David Mitrany, ulusötesi işbirliğine odaklanan yeni bir uluslararası düzen formüle etme seçeneğini sunmuştur. (Popoviciu, 2010: 1) Klasik

işlevselci teorilerin öne sürdüğü gibi ekonomik, sosyal ve kültürel bağımlılıkların yaratılması, ülkeler arasındaki rakip ilişkilerin dönüşümüne temel oluşturabilir (Haas, 1964: 48-53; Mitrany, 1994: 99-104). 1998'den bu yana yaşanan ekonomik patlama, Kuzey İrlanda'daki barış sürecinin tartışmasız bir dayanağı olmuştur (Ryan, 2010: 84). Türkiye ve Yunanistan ise 90'lı yıllardaki gerginlik döneminin ardından ikili ticaret hacmini yedi yıldan kısa bir sürede neredeyse üç katına çıkardı (1999'da 626 milyon Avro, 2006'da 1,66 milyar Avro). Yunanistan'ın Türkiye'deki yatırımları da aynı oranda arttı. Türkiye'den Yunanistan'ın kuzeyine uzanan, İtalya'ya bağlanan ve Adriyatik Denizi üzerinden deniz yatağı boru hattıyla batıya bağlanan bir doğal gaz boru hattının inşasına ilişkin anlaşmanın ardından ikili enerji ağlarında da işbirliği hızla artıyor. Yukarıdaki gelişmenin sosyal ve politik alanlardaki ilerlemeyle birlikte sonucu, Yunan-Türk ilişkilerinde göreceli bir yumuşama ve uzlaşma görülmüştür. (Coulombis ve Kentikelenis, 2007: 529-530) Son çalışmalar ayrıca, ekonomik karşılıklı bağımlılığın barışı güçlendirdiği ve devletler arası savaşın maliyetinin artması devletlerarası işbirliğinin barışçıl siyasi hedefleri teşvik etmek için kullanılabileceği ileri sürülmüştür. (Hegre, 2000: 14) Bu doğrultuda bu makale, siyasi ve tarihi önyargıların ve olumsuzlukların pençesinde Türkiye ile Ermenistan arasında barışın inşası için ekonomik bir fırsata odaklanmaktadır. Bu bağlamda, bu makalenin temel hipotezi, siyasi anlaşmazlıklara dayalı önkoşullardan bağımsız bir ekonomik ortaklıkta her iki tarafın da göreceli ekonomik kazanımlara sahip olacağı ve bunun da daha fazla sosyal, kültürel ve siyasi entegrasyon için bir kaldıraç olacaktır.

Mitrany ile birlikte işlevselcilerin de temel vurgusu, söz konusu konunun hükümetler arası ve teknik yönlerinin önemi idi. (Long ve Ashworth 1999: 2) Bu çözüm odaklı yaklaşım, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yaklaşımımıza uygun bir bakış açısı sağlıyor. Kuşkusuz ekonomik ilişkilerin yanı sıra diğer entegrasyon türlerinin de tartışılması gerekiyor. Karmaşık karşılıklı bağımlılığa sahip ülkeler arasındaki sorunlar için askeri güce başvurma olasılığı büyük ölçüde azalmaktadır.

Elbette bu mevcut siyasi gerginliklerin ve sorunların kısa vadede sona ereceği anlamına gelmemektedir. Ancak iki ülke ilişkilerine yönelik uzun vadeli bir projenin, iki ülke için barışın ve daha derin ilişkilerin sağlanabilmesi için iyice değerlendirilmesi gerekmektedir. Üstelik Kafkasya bölgesinde istikrarı artırıcı bir yayılma etkisi de yaratacağını iddia etmek doğru olacaktır.

Bu çalışmanın ilk bölümünde iki ülke arasındaki siyasi ve güvenlik konuları değerlendirilecektir. Diplomatik ilişkilerin tarihi ve Türkiye-Ermeni ilişkilerinin doğası kısaca ele alınacaktır. Daha sonra, 1993'ten bu yana “resmi” bir ticaret olmamasına rağmen, iki ülke

arasındaki mevcut ekonomik ilişkiler değerlendirilecektir. Bu bölümde ve bundan sonraki bölümde bu veriler bazı potansiyel işbirliği ve ticaret sektörlerini ortaya çıkarmak için kullanılacaktır. Devamında diğer ülkelerin ilişkilerin gelişimine etki edebilecek olası yaklaşımları gözden geçirilecektir. Sonuç olarak olası siyasi ve ekonomik tedbirlere yönelik politika önerilerinde bulunulacaktır.

Türkiye ve Ermenistan Arasında Politik ve Güvenlik Konuları

Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin en zorlu başlıklarından biri, Erivan'ın 1915 olaylarını "soykırım" olarak nitelmesi ve Türkiye'den bunu kabul ederek özür dilemesini beklemesi olarak görülüyor. Türkiye ise 1915 olaylarının soykırım olarak tanımlanmasına şiddetle karşı çıkıyor ve tarihi olayların tarihçiler ve uzmanlar tarafından değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Hill Kirisci ve Moffatt, 2015).

Türkiye'nin 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olmasına karşın Türkiye-Ermeni ilişkileri o tarihten bu yana sürekli olarak gerilim ve çatışmalarla dolu olmuştur. Azerbaycan'ın doğal müttefiki olması nedeniyle, 1990'lı yılların başında Ermenistan ile komşu Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ nedeniyle yaşanan savaş, Türkiye'yi Ermenistan ile sınırını kapatmaya ve diplomatik ilişkilerini askıya almaya zorladı. Son otuz yıl hem Türkiye hem de Ermenistan için bir çıkmaz dönemi oldu. Türkiye'nin sınır ablukası Ermenistan'ı zorlamada başarısız oldu ve diplomatik ilişkilerin olmayışı her iki tarafa da çok az konuşma seçeneği veya fırsatı bıraktı. Ankara ise Erivan ile diplomatik ilişki kurmayı ve Türkiye-Ermenistan sınır kapıları olan Alijan - Margaran ve Doğukap - Akhurik'in açılmasını reddetti. Türkiye, sınırların yeniden açılması için iki şart öne sürdü: Ermenistan, 1921 Kars Antlaşması uyarınca oluşturulan Türk-Ermeni hattını tanımalı, bunun sonucunda tarihi olduğu iddia edilen Büyük Ermenistan üzerindeki toprak iddialarından feragat etmeli ve Ermeni Soykırımını iddialarının uluslararası alanda tanınması çabalarından vazgeçmelidir. (Hale, 2000: 273).

Dağlık Karabağ'daki savaş sırasında Türkiye'nin 1993 yılında sınırı Azerbaycan lehine kapatmasının ardından, Ermenistan devleti 1990'ların başından ortalarına kadar Türkiye ile 'komşuluk' ilişkilerini normalleştirmeyi amaçlayan iki yönlü bir strateji izlemeye çalıştı. Devlet düzeyinde, Ermeni diplomatlar, eski Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan'ın Türkiye ve Ermeni ilişkilerinde geçmişten ziyade geleceğe dayalı yeni bir sayfa açma çabalarının tetiklediği bir dizi toplantı ve görüşmede Türk mevkidaşlarıyla bir araya geldi. Buna ek olarak, Ter Petrosyan hükümetinin diplomatik çabaları, Türkiye ile temas kurmaya yönelik ikinci bir özel 'ikinci yol'

girişimi ile desteklendi. 'Türkiye-Ermeni Uzlaşma Komisyonu' (TARC) adı verilen özel bir girişimi, her iki tarafı da ayıran Ermeni soykırımı gibi daha ihtilafli konuların tartışılacağı gizli bir forum sağlamayı amaçlıyordu. Her ne kadar bu ilk etkileşim girişimleri başarısız olsa da diyalog için bir platform görevi görebilecek sonraki diplomatik angajmanlara önemli bir arka plan sağladılar.

Ülkelerin ikili ilişkileri 2008–2009'da kısa bir süreliğine iyileşti. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne yakınlaştığı ve komşularıyla “sıfır sorun” politikasını benimsediği dönemde Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın resmi davetini alan Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Temmuz 2008'de Ermenistan'ı ziyaret eden ilk Türk Devlet Başkanı oldu. İsviçre'de Ermeni ve Türk yetkililer arasında aylarca süren gizli görüşmelerin ardından Eylül 2008'deki ziyaret, yeni bir sürecinin kamuya açık başlangıcı oldu ve Ekim 2009'da tarafların normalleşme protokollerini imzalamasıyla sonuçlandı. (BBC, 2008; Richter, 2009; Hürriyet, 2009) Ermenistan ve Türkiye'nin gelişen ilişkileri her iki ülke için de 'kazan-kazan' durumuyla sonuçlanabilirdi. Bu açılım Ermenistan'a çok ihtiyaç duyulan bir dış politika zaferinin yanı sıra yeni bir ekonomik fırsat da sunmaktaydı. (Giragosian, 2009) Türkiye-Ermeni ilişkilerinde olası bir yakınlaşma, Türkiye'nin hem Avrupa Birliği hem de ABD ile ilişkilerini geliştirmesine olanak tanıyacaktı. Birinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan bir yüzyıllık düşmanlıkların ardından Ermenistan ve Türkiye, 2009 yılında bağları onarmak ve sınırlarını açmak konusunda tarihi bir anlaşmaya vardı. Ancak protokoller iç itirazlar ve memnuniyetsizlikler nedeniyle her iki tarafça da hiçbir zaman onaylanamadı ve yakınlaşma bir sonraki yıl sona erdi.

Türkiye, 2020 sonunda yaşanan ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da Azerbaycan'a karşı yenilgisiyle sonuçlanan savaşın hemen ardından Erivan ile ilişkilerin normalleşmesine hazır olduğu mesajlarını vermeye başlamıştı. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan da ülkesinde düzenlenen seçimleri kazanmasının ardından yaptığı açıklamalarda, Türkiye ile önkoşulsuz diyaloga hazır olduğunu söylemişti.

Tarihsel olarak konuya bakıldığında Türk ve Ermeni toplumunun oldukça köklü ve önemli bir tarihi geçmişi bulunuyor. Ermenistan'da özellikle Koçaryan ve Sarkisyan dönemlerinin ardından Paşinyan döneminde hem Karabağ hem de 1915 Olayları konusunda yeni bir politikanın izlendiğini belirtmek gerekir. Özellikle 44 günlük savaş sırasında yaşananların ardından Ermenistan'da günlerce süren protestolara rağmen Paşinyan'ın oyların büyük bir kısmını alarak yeniden göreve gelmesi bunun en önemli kanıtıdır. Yine Ermenistan kamuoyunda özellikle de Ermeni milliyetçi gruplar ve bazı muhalif basın yayın organlarında sıklıkla Paşinyan'ın “Türk dostu” olmakla suçlanmasını da bu kapsamda değerlendirmek

mümkün. Erivan yönetimi de barışı istemekte ancak, Erivan'da Karabağ Klanı şeklinde bilinen bazı milliyetçi grupların bu normalleşme sürecini sekteye uğratma konusunda adımlar atacakları da unutulmamalıdır.

Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'da yakın zamanda kazandığı zaferin ardından Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Bakü'yü ziyaret ederek Erivan'da liderlik değişikliği çağrısında bulunarak ülkeye bölgesel gruba katılma ve Türkiye ile sınırlarını yeniden açma olanağı teklif etti. Erdoğan, Ermenistan'ın bölgesel barış için çaba göstermesi halinde ülkesinin Ermenistan'a sınırlarını açabileceğini belirtti. Altı ülkeden oluşan bölgesel bir ittifak kurma fikrinin Rusya'nın da desteklediği bir konu olduğunu sözlerine ekleyerek “bu platformun Rusya, Türkiye, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Ermenistan'ı kapsayabileceğini” söyledi. (AA, 2020) Erdoğan, Bakü dönüşünde gazetecilere böyle bir bölgesel platformun tüm taraflara 'kazan-kazan' şansı vereceğini belirtti. (Reuters, 2020) Bu bağlamda, Türkiye'nin son dönemde sunduğu 'Kafkasya İstikrar Paketi' ve 'Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu' önerileri bölgenin geleceğinin barışa, istikrara, işbirliğine ve iyi komşuluk etkileşimlerine açık olduğunu göstermektedir (Kılıç, 2020).

Türkiye ve Ermenistan Arasındaki Güncel Ekonomik İlişkiler

Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan-Türkiye ilişkilerini her alanda giderek kötüleştirdi. Kars'tan Bakü'ye demiryolu bağlantısı zaten mevcuttu ancak Türkiye-Ermenistan sınırının kapanmasıyla Türkiye tarafından kapatılmıştı. Kömür, doğalgaz ve petrol rezervleri bulunmayan, rüzgâr ve su kaynakları sınırlı olan Ermenistan uzun süredir ciddi enerji sıkıntısı çekiyor ve şimdi de komşusu Türkiye ve Azerbaycan tarafından abluka altında tutuluyor. Söz konusu siyasi dinamiğin kısa vadede değiştirilemeyeceği bir gerçektir (Abramowitz, 2020) ancak daha az iddialı ama pragmatik bir ilk adım, tarafların karşılıklı çıkarlarına dayalı ekonomik ilişkiler kurmak ve gelecekte bölgenin siyasi istikrarını sağlamaya yönelik çabaların önünü açmak olacaktır. Bugün, İstanbul ile Erivan arasında düzenli hava seferleri eşliğinde, Ermenistan ile Türkiye arasındaki tek taraftan sınır geçişi halen açıktır. Bir diğer adım ise Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki demiryolunun açılması olacaktır. Bu, 1990 yılında çatışmanın başlamasından önce demiryolu trafiğinin yüzde 85'i Azerbaycan'dan geçen, denize kıyısı olmayan bir ülke olan Ermenistan için önemli bir ekonomik fırsattır (Mustafayev, 2021). Ermenistan'dan Türkiye'nin diğer büyük şehirlerine düzenli uçuşların başlaması sınırın her iki tarafında da ekonomik aktivitenin desteklenmesine yardımcı olacaktır. Ülkeler arasında artan ticari ve halklar arasındaki etkileşimler, ilişkinin sıfır toplamı mantığını ve derin güvensizlik

duygusunu kırmaya ve Ermeniler ile Türkler arasında daha kapsamlı bir uzlaşmaya olanak sağlamaya yönelik bir sonraki somut adım olabilir. (Kirisici ve Moffatt, 2014: 5)

Ekonomik İlişkiler

1993 yılından itibaren Türkiye-Ermenistan sınırının kapatılmasının en önemli etkisi karşılıklı ekonomik ilişkilerin en aza inmesi olmuştur. Bu bakımdan siyasi çatışmalar iki taraf arasındaki ekonomik etkileşimleri belirlemiştir. Ancak iki tarafın yetenek, ihtiyaç ve çıkarlarına dayalı ekonomik ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi, tarafların siyasi ve stratejik konularının gözden geçirilmesine objektif bir zemin hazırlayabilir. Aslına bakılırsa Türkiye, Azerbaycan'la ortaklığın yüksek fayda sağlayacağı yönündeki beklentiler uğruna, Ermenistan'la nispeten düşük yoğunluklu ekonomik ilişkinin sonuçlarını görmezden geliyor. Öte yandan, Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) Örgütü'nün kurucusu olarak Türkiye ve Ermenistan, özellikle “ticaret ve ekonomik kalkınma” kapsamında “ekonomik işbirliğini geliştirme”nin yanı sıra “iş çevresini geliştirmek için harekete geçme, ekonomik işbirliği sürecine doğrudan dahil olan işletme ve şirketlerin bireysel ve kolektif inisiyatiflerini teşvik etme” taahhüdünde bulunmuştur. (KEİ, 2021) Ancak hem ulusal iş çevrelerinin hem de diğer STK'ların Türkiye ile Ermenistan arasındaki işbirliğini geliştirmeye yönelik çabaları, diplomatik ilişkilerin olmayışı ve siyasi irade eksikliği nedeniyle başarısız olmuştur. (Görgülü, 2008: 26-27).

Ekonomik Profiller

Türkiye, Ermenistan'a göre tartışılmaz derecede büyük bir ekonomiye sahiptir. Türkiye 2022 yılında 907,12 milyar ABD Doları GSYİH üretirken Ermenistan 19,51 ABD Doları GSYİH'ya sahiptir. (DB, 2023) Türkiye'nin Kişi başına düşen milli geliri 10.640 ABD Doları olarak hesaplanırken Ermenistan'da bu gelir 5.960 ABD Doları seviyesindedir (Tablo 1).

Tablo 1: Ülke Profilleri

	TÜRKİYE	ERMENİSTAN
Nüfus, toplam (milyon)	82.32	2.95
Nüfus artışı (yıllık %)	1.5	0.2
Yüzölçümü (km ²) (bin)	785.4	29.7
Nüfus yoğunluğu (km ² toprak alanı üzerine düşen kişi sayısı)	107.0	103.7
Kişi başına düşen Yurtiçi Hasıla, (mevcut ABD Doları) (milyar)	907.12	19.51
Kişi başına düşen Yurtiçi Hasıla, (mevcut ABD Doları)	10,640	5,960
Enerji kullanımı (kişi başına düşen petrol eşdeğeri kg)	1,651	893*
CO ² emisyonları (kişi başına metrik ton)	24563	1.76
GSYİH büyümesi (yıllık %)	3.0	5.2

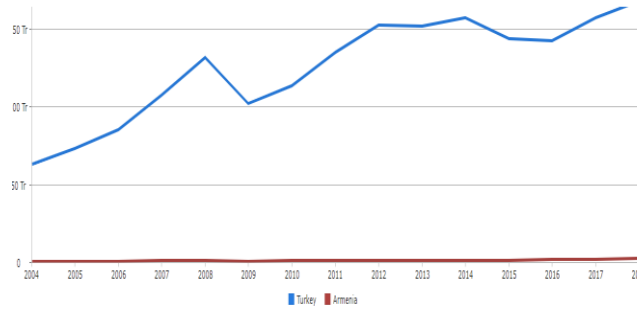
Türkiye – Ermenistan İlişkilerinin İyileşmesinde Ekonomik Potansiyeller

Enflasyon, GSYİH deflatörü (yıllık %)	16.5	2.8
Tarım, ormancılık ve balıkçılık, katma değer (GSYİH'nin yüzdesi)	6	14
Sanayi (inşaat dahil), katma değer (GSYİH'nin yüzdesi)	29	25
Mal ve hizmet ihracatı (GSYİH'nin yüzdesi)	31	39
Mal ve hizmet ithalatı (GSYİH'nin yüzdesi)	31	53
Brüt sermaye oluşumu (GSYİH'nin yüzdesi)	29	22
Net kredi (+) / net borçlanma (-) (GSYİH'nin yüzdesi)	-2.1	-1.8
Askeri harcamalar (GSYİH'nin yüzdesi)	2.5	4.9
Yüksek teknoloji ihracatı (üretilen ihracatın yüzdesi)	2	7

* 2017

Kaynak: DB, 2023

Türkiye'nin ihracatı 168 milyar ABD Doları iken Ermenistan'ın ihracatı 2,4 milyar ABD Doları seviyesindedir. İthalatta da benzer şekilde Türkiye'nin ithalatı 223 milyar ABD Doları iken Ermenistan'ın ithalatı ise 4,85 milyar ABD Dolarıdır (Şekil 1).

Şekil 1: Türkiye ve Ermenistan'ın Dış Ticareti

Kaynak: (WITS, 2021)

Ermenistan'ın ana ticaret ortakları Rusya Federasyonu, Çin, İsviçre, Almanya ve İran'dır. Türkiye ise Almanya, Rusya Federasyonu, Çin, ABD ve diğer AB üyesi ülkelerle önemli miktarda ticaret yapmaktadır. (WITS, 2021)

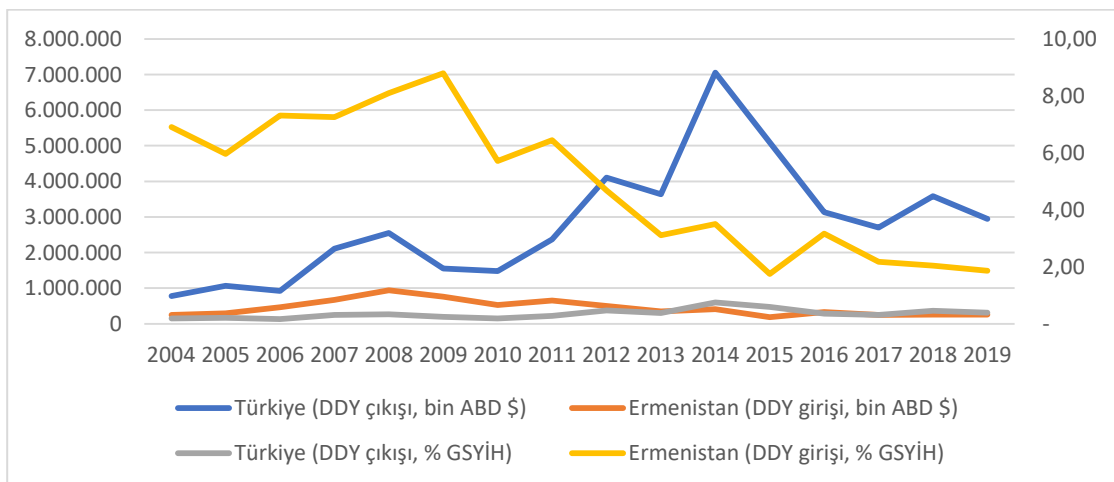
Ekonomik Olanaklar

Ermenistan ile Türkiye arasındaki doğrudan dış ticaret rakamlarla bakıldığında açıkçası potansiyelinin çok altındadır. Türkiye'nin Ermenistan'a 250 milyon dolarlık ihracatına karşılık Ermenistan'ın Türkiye'ye ihracatı 2,5 milyon dolardır. Bu, tartışmasız, iki komşu ülke arasında çok önemsiz bir ticaret hacmidir. Türkiye'nin ihracatı Ermenistan'ın ithalatındaki payı yüzde 0,15, Ermenistan'ın Türkiye'nin ithalatında ise sadece yüzde 0,001. Bu rakamlar, siyasi kararların ticaretin genişlemesi üzerindeki etkisini tartışılmaz bir şekilde ortaya koymaktadır ve her iki tarafın refahına yönelik önemli fırsatların boşa gittiği kolaylıkla ve haklı olarak iddia edilebilir. Ancak, buna rağmen iki ülke arasındaki ticaret fırsatları konusunda çok az girişim ve

araştırma yapılmaktadır. Oysa iki komşu ülke arasında pek çok ticaret fırsatının olduğu sonucu kolayca çıkarılabilir. Bunun önemli bir örneği Kyureghian ve Heboyan'ın (2004: 12) sınırın her iki tarafındaki tarım ürünlerinin tüketici fiyatlarını karşılaştıran ve ikili ticaret fırsatlarını ortaya çıkaran çalışmasıdır. Buna göre Kyureghian ve Heboyan, ikili ticaretteki yapay engellerin kaldırılması durumunda Ermenistan'ın Türkiye'ye ağırlıklı olarak tarım ürünleri ihraç etme fırsatına sahip olduğu, diğer taraftan Türkiye'nin de Ermenistan'a bir dizi tarım ürününün yanı sıra kırmızı ve beyaz et, hayvansal ve süt ürünleri ihraç etme fırsatına sahip olduğu sonucuna vardı.

Baghramyan (2007) ise Ermenistan'ın Gürcistan ve İran ile olan ticaretini baz alarak yaptığı tahminde, sınırın açılması halinde Ermenistan'ın Türkiye'den tarım ürünleri ithalatının 4.5 kat, kimyasalların ise 3.4 kat, makine ve ulaşım ekipmanlarının 2.8 kat, toplam ithalatının ise 2.6 kat artacağını öngörmüştür.

Ayrıca Türkiye'nin doğrudan yabancı yatırım (DYY) çıkışı 2019 yılı itibarıyla 3 milyar ABD Dolarıdır. Ermenistan ise yalnızca 254 milyon ABD Doları DDY çekebilmektedir. Son 5 yılda Ermenistan'a DDY girişinin oranı GSYİH'nin %3,5'inden %1,86'sına düştü. Aynı oran devam etseydi, Ermenistan bu dönemde ülkeye yaklaşık 224 milyon dolar daha fazla DDY almış olacaktı. Benzer şekilde Türkiye'nin DDY çıkışı da aynı dönemde GSYİH'nin yüzde 0.79'undan yüzde 0.39'una geriledi, bu da 2,72 milyar ABD Doları daha fazla potansiyel DDY'a karşılık gelmektedir (Şekil 2). Bu çerçevede, Ermenistan'ın Türk DDY'sine ev sahipliği yapacak doğal bir aday ülke olduğu varsayılabilir.

Şekil 2: İki Ülkenin Doğrudan Dış Yatırımları
Kaynak: DB, 2023

Türkiye – Ermenistan İlişkilerinin İyileşmesinde Ekonomik Potansiyeller

Güncel olarak, Türkiye'nin neredeyse her kalemdaki ithalatı, Ermenistan'ın toplam ihracatından daha fazladır ancak Türkiye, Ermenistan'dan neredeyse hiçbir şey satın almamaktadır yani Türkiye, tüm ihracat kalemlerinde Ermenistan için uygun bir pazardır. Öte yandan Türkiye'nin Ermenistan'a çok daha fazla mal ve hizmet satma konusunda önemli olanakları vardır. Pek çok kalemda Ermenistan'ın toplam ithalatı, özellikle tüketici malları, ara malları, sermaye malları, makine ve metallerde Türkiye'nin ihracatının yaklaşık 20 katıdır (Tablo 2).

Tablo 2: Ürün Bazında Türkiye ve Ermenistan Arasındaki Ticaret

Ürün Grubu	Türkiye İhracat (Bin ABD \$)	Armenia Import (Bin ABD \$) Toplam	Ermenistan'ın Toplam İthalatına Oranı	Ermenistan Türkiye'den İthalat (Bin ABD \$)	Toplam İthalata Oranı
Tüketim malları	\$ 77.901.742,36	\$ 2.235.224,48	2,87%	\$ 124.298,09	5,56%
Ara mallar	\$ 41.349.893,19	\$ 1.072.097,16	2,59%	\$ 78.157,16	7,29%
Sermaye malları	\$ 34.556.256,51	\$ 1.100.917,88	3,19%	\$ 29.277,06	2,66%
Toplu taşıma	\$ 28.674.819,91	\$ 205.527,92	0,72%	\$ 6.912,45	3,36%
Tekstil ve Giyim	\$ 27.899.140,88	\$ 317.492,16	1,14%	\$ 82.006,75	25,83%
Makin eve Elektronik	\$ 24.556.275,37	\$ 931.949,06	3,80%	\$ 31.858,62	3,42%
Metaller	\$ 24.223.928,07	\$ 340.265,63	1,40%	\$ 20.286,43	5,96%
İşlenmemiş içerikler	\$ 11.649.055,72	\$ 439.301,60	3,77%	\$ 18.704,77	4,26%
Taş ve Cam	\$ 10.505.479,64	\$ 382.158,02	3,64%	\$ 6.052,00	1,58%
Plastik veya Kauçuk	\$ 8.868.906,14	\$ 199.929,86	2,25%	\$ 21.105,91	10,56%
Sebze	\$ 8.034.744,69	\$ 272.749,49	3,39%	\$ 18.671,23	6,85%
Gıda Ürünleri	\$ 7.352.871,80	\$ 400.274,18	5,44%	\$ 2.153,99	0,54%
Kimyasallar	\$ 6.108.906,59	\$ 393.513,66	6,44%	\$ 25.169,86	6,40%
Çeşitli	\$ 6.085.162,00	\$ 261.936,53	4,30%	\$ 6.630,69	2,53%
Yakıtlar	\$ 4.418.153,08	\$ 677.923,44	15,34%	\$ 649,82	0,10%
Mineraller	\$ 3.949.478,75	\$ 42.708,56	1,08%	\$ 567,52	1,33%
Odun	\$ 3.396.893,79	\$ 210.677,30	6,20%	\$ 14.267,33	6,77%
Hayvan	\$ 2.303.733,34	\$ 131.494,28	5,71%	\$ 7,27	0,01%
Ayakkabı	\$ 937.697,21	\$ 57.049,69	6,08%	\$ 11.775,75	20,64%
Postlar ve Deriler	\$ 707.199,43	\$ 24.284,83	3,43%	\$ 2.537,60	10,45%
Ürün Grubu	Ermenistan İhracat (Bin ABD \$)	Türkiye İthalat (Bin ABD \$) Toplam	Türkiye'nin İthalat Oranı	Türkiye 'nin Ermenistan'dan İthalatı (Bin ABD \$)	Toplam İthalata Oranı
Hammadeler	\$ 1.036.142,07	\$ 46.408.005,43	4478,92%	1756,32	0,00%
İşlenmemiş içerikler	\$ 703.609,93	\$ 24.044.199,25	3417,26%	0	0,00%
Ara mallar	\$ 575.732,14	\$ 72.329.823,21	12563,10%	676,4	0,00%
Mineraller	\$ 563.522,02	\$ 1.762.527,83	312,77%	0	0,00%
Gıda Ürünleri	\$ 552.911,69	\$ 3.904.916,03	706,25%	0,02	0,00%
Taş ve Cam	\$ 331.499,42	\$ 14.129.513,15	4262,30%	858,6	0,01%
Metaller	\$ 296.596,24	\$ 31.483.392,29	10614,90%	0	0,00%
Tekstil ve Giyim	\$ 225.163,19	\$ 10.475.733,60	4652,51%	0	0,00%
Çeşitli	\$ 82.189,79	\$ 7.876.284,89	9583,05%	218,11	0,00%
Yakıtlar	\$ 81.156,82	\$ 42.999.450,64	52983,16%	0	0,00%
Sebze	\$ 66.872,60	\$ 6.651.793,70	9946,96%	0	0,00%

Sermaye malları	\$	60.074,40	\$	54.372.444,48	90508,51%	84,59	0,00%
Hayvan	\$	50.503,64	\$	2.404.708,14	4761,46%	0	0,00%
Makine ve Elektronik	\$	42.462,06	\$	42.306.109,90	99632,73%	0	0,00%
Kimyasallar	\$	29.766,34	\$	19.600.334,57	65847,31%	0	0,00%
Toplu taşıma	\$	24.783,13	\$	17.547.506,57	70804,24%	764,16	0,00%
Plastik veya Kauçuk	\$	14.272,98	\$	15.756.344,45	110392,82%	7,24	0,00%
Postlar ve Deriler	\$	13.717,13	\$	555.101,55	4046,78%	669,16	0,12%
Ayakkabı	\$	4.474,66	\$	698.794,55	15616,71%	0	0,00%
Odon	\$	3.522,11	\$	4.886.526,17	138738,60%	0	0,00%

Kaynak: WITS, 2021

Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV, 2014) tarafından hazırlanan bir rapor çalışması, iki ülke arasındaki ekonomik etkileşimin unsuru olabilecek olası sektörleri göstermektedir. Bu sektörler inşaat, turizm, BİT, sağlık, tarım-gıda, tekstil ve hazır giyimdir. Türkiye'nin birikimi ve olanakları ekonomik, sosyal ve politik süreçlerde Güney Kafkasya ülkelerine uygundur. Özellikle tarım, gıda imalatı, inşaat, kimya sanayi, tekstil ve turizm gibi petrol dışı sektörlerde de ortak çabaların artırılması Türk iş adamlarının bu alanlarda güçlü ortaklıklara dayalı olarak yapacakları yatırımlar olumlu ve anlamlı bir gelişme sağlayacaktır (Keskin Köylü, 2017: 29-31).

Sınırı Açmak: Fark Yaratmak

Ermenistan, Güney Kafkasya'nın ortasında, denizlere çıkışı olmayan dağlık bir kara ülkesidir. Türkiye ve Azerbaycan sınırları siyasi nedenlerle kapalıdır. Bu yüzden denize çıkışı sadece Gürcistan ve İran üzerinden mümkündür. Ancak, İran, ticaret ve ulaştırma alanında bazı uluslararası yaptırımlara tabidir. Türkiye ile sınırların açılması ve Trabzon'a kadar otoban ve demiryolu inşası halinde Trabzon Limanı, Ermenistan için daha iyi bir bağlantı sağlayabilir. Nitekim Trabzonlu iş adamları da 1990'ların başından beri bu konuda lobi çalışması yürütüyor ve Ermenistan ile imzalanmış sözleşmeler olmasına karşın sınırın kapanması ile Trabzon, Gürcistan ile olan rekabet gücünü kaybetti (Tocci, 2007: 17).

Ermenistan için daha ilginç olan diğer bir alternatif Akdeniz'e doğrudan geçiş ve bu yolla Batı ve Güney Avrupa, Afrika ve Amerika daha kestirmeden ulaşmaktır. Ermenistan'ın 1.9 milyar dolarlık ticaret hacminin %29'u dış ticaretten sağlanmaktadır (WITS, 2021). Türkiye ile sınırların açılması ve limanların kullanılması durumunda Ermenistan; Avrupa, Kuzey Afrika ve Ortadoğu pazarına açılacaktır (Giragosyan, 2009: 4). Böylece Ermenistan ihracatı eski Sovyetler ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinden başka coğrafyalara yönlenecektir (Hayrabedyan ve Hayrabedyan, 2011: 5).

Ermenistan'ın kapasitesinin sınırlı olması nedeniyle bazı uzmanlar sınırın açılması ve ikili ekonomik bağlantıların artırılmasının Türkiye'ye önemli bir katkı sağlamayacağını ileri sürmüşlerdir (Görgülü, 2008: 34). Türkiye-Ermenistan sınırının açılması rakamsal ekonomik etkilerinin ötesinde her iki ülkenin ekonomik ve demografik yapısında da önemli farklılıklar yaratabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye, toprak büyüklüğü, nüfusu ve ekonomisi nedeniyle Ermenistan'ın 55 katından fazla GSYİH'ye sahiptir. Öte yandan Türkiye'de kişi başına düşen GSMH, Ermenistan'ın ancak iki katıdır ve özellikle sanayi, ulaşım ve turizm açısından sınırın açılmasından birincil avantaj elde etmesi ve fayda sağlaması öngörülen şehirler (Harita 1) kişi başına ortalama 5.160 ABD Doları kişi başına düşen GSMH sahiptir ki bu da kabaca Ermenistan'a eşdeğerdır (TÜİK, 2021).

Harita 1: Sınırın Açılmasından Ekonomik Olarak En Çok Faydalanacak İller

Azerbaycan ile demiryolu anlaşmasına vardıklarını söyleyen Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, bunun “Güney Kafkaslar bölgesinin kaderini değiştirecek tarihi bir adım olduğunu” ifade etti. Böylece Türkiye'nin bölgenin gelişimi için önerdiği 3+3 Planı (Türkiye-Rusya-İran ve Azerbaycan-Ermenistan-Gürcistan) uygulanmaya başlanmış oldu (Harita 2). Paşinyan, “Ulaşım koridorlarının yeniden açılması; Azerbaycan'ın Nahcivan ile ve devamında Türkiye ile demiryolu bağlantısı kurmasına izin veriyor. Biz de Nahcivan üzerinden İran ile demiryolu bağlantısı sağlamış, ayrıca Bakü'ye kadar giden aynı demiryoluyla Rusya ile bağlantı kurmuş olacağız” dedi (Hacıoğlu, 2021).

Demiryolu hattı için adımların aslında Rusya'nın Soçi kentinde 26 Kasım'da yapılan Ermenistan-Azerbaycan-Rusya liderler zirvesinde atıldığını anlatan Paşinyan, “Brüksel'de Avrupa'nın da görüşü alınarak son noktayı koymuş olduk. Şimdi anlaşmayı hayata geçirecek

çalışma grubunu oluşturup, yolun yeniden kullanılabilir hale gelmesi için altyapı işlerine başlamamız gerek” diye konuştu.

Bir süreden beri AB-NATO cephesi, Rusları geriletme hesaplarıyla konuyla biraz daha ilgilenir hale geldi. 14-15 Aralık'ta AB-Doğu Ortaklığı Zirvesi kapsamında Azerbaycan ve Ermenistan liderleri Brüksel’de ağırlandı. Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Başbakan Ermenistan Başbakanı Paşinyan’la üçlü görüşme yaptı. Aliyev ile Paşinyan bir süreliğine baş başa da bırakıldı. Konseyin açıklamasına göre iki lider demiryolu hatları konusunda anlaşta; sınırların belirlenmesine yönelik çalışmalara başlanması kararlaştırıldı; AB’nin Rus garantörlüğünde 9 Kasım 2020 ve 11 Ocak 2021’de varılan anlaşmalar ile 26 Kasım 2021’de Soçi’de varılan mutabakatlar çerçevesinde alınacak önlemlere mali ve teknik desteği vurgulandı (Taştekin, 2021).

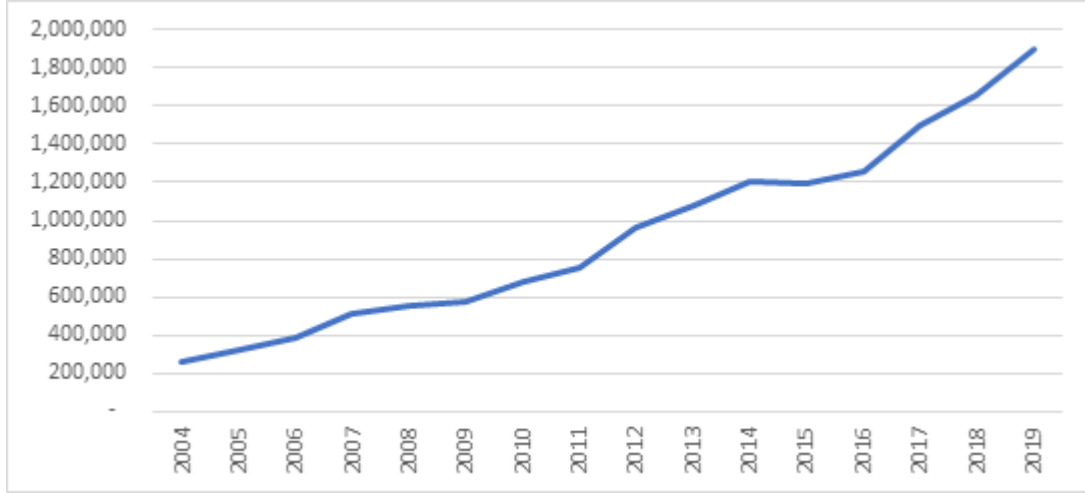
Harita 2: Planlanan Demiryolu Hattı

Otoyollarla ilgili belirsizlikler ise sonraki müzakerelere bırakıldı. İlk mutabakat sınır ve gümrük kontrolleri konusunda mütekabiliyet ilkesini esas alıyor. Buluşma öncesi Paşinyan, Zengezur hattında gümrük noktaları kurmaktan söz edince Aliyev de kendilerinin de aynı şeyi Laçın'de yapabileceklerini belirtip “Ya ikisinde de gümrük olmayacak ya da ikisinde de olacak” demişti.

Sınırlarının açılmasının ekonomiden sonraki en büyük etkisinin turizm alanında görülmesi beklenmektedir. Doğu Anadolu, pek çok Ermeni tarihi anıtı bulundurmaktadır. Bunlar arasında Kars’taki Ani harabeleri, Van’da Akdamar Adası ve Kayseri’deki ilk Ermeni kilisesi (Surp Grigor Lusarovic) sayılmaktadır. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı esnasında

Doğu Anadolu'dan ABD, Kanada gibi ülkelere göç etmiş pek çok Ermeni için de bölge turizm için cazip durumdadır.

Şekil 3: Uluslararası Turizm (Ermenistan'dan Türkiye'ye)

Kaynak: DB, 2023

Türkiye'ye gelen Ermeniler genellikle İstanbul'a gelmekte, Doğu Anadolu'ya pek gitmemektedirler. Sınırların açılması ve normalleşme ile birlikte gerek Ermenistan vatandaşlarının gerekse de Ermenistan'ı ziyaret eden diasporadaki Ermenilerin, günümüzde ancak Gürcistan üzerinden sınırlı ve pahalıya yapılabilen Doğu Anadolu'ya ziyaretlerin çok artacağı değerlendirilmektedir. Ermenistan'ı ziyaret eden turist sayısı yıllık 1.9 milyon kişi (DB, 2021) olduğu halde Doğu illerinden giriş yapan turist sayısı yalnızca 100 bin civarındadır (TUİK, 2021).

Sonuç

Bölgesel ve bölgesel olmayan her aktörün çok boyutlu ve çok yönlü siyasi ve askeri hedef ve çıkarının Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların çözümünü zorlaştırdığı, bölgenin istikrar ve barışını baltaladığı açıktır. Bu koşullar altında Türkiye ve Ermenistan'ın ilişkileri hem karmaşıklaşıyor hem de fırsatlar sunuyor. Türkiye ile Ermenistan'ın diplomatik ilişkileri bulunmamaktadır. Karşılıklı ekonomik bağımlılığın ve ekonomik fırsat bağlantısının bölgesel barış girişimlerini artıracığı ve Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkinin bulunmamasının bunun önünde bir engel olduğu açıktır.

Sınırların açılması ve doğrudan ticaret ve yatırımların önündeki yapay engellerin kaldırılmasının, KEİ'nin amaç ve hedeflerine uygun olarak ekonomik açıdan tüm taraflara faydalı ve karlı olacağı, bölgede barış ve istikrarın temelini oluşturacağı sonucuna varılmıştır.

Ermenistan ve Türkiye'nin gelişen dostluğu, her iki ülke için de bir 'kazan-kazan' durumu yaratma potansiyeline sahip görünüyor ve Ermenistan'a çok ihtiyaç duyduğu dış politika kazanımını ve yeni bir ekonomik fırsatı sunmaktadır. Ekonomik işbirliği ve entegrasyon, tarafların Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında çektikleri acılarla ilgili empati geliştirmelerine yardımcı olacak, tarihi anlaşmazlıklarla tam olarak yüzleşmelerine ve çözüm bulmalarına olanak tanıyacaktır.

Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın kapatılması iki halk arasındaki ticari bağları ve etkileşimleri önemli ölçüde etkiliyor. Ancak hiç kimse sınırın ekonomik nedenlerle kapatılmasını desteklemiyor gibi görünüyor. Özellikle Türkiye'nin doğu şehirleri Ermenistan'a mal ve hizmet ihraç etme konusunda büyük bir fırsata sahipken, aynı zamanda Ermeni diasporasından turist çekme potansiyeline de sahiptir. Ermenistan ise Türk limanlarından Karadeniz ve Akdeniz'e erişim sağlamak amacıyla sınırın açılmasına büyük ilgi gösteriyor. Bu durumda ekonomik ilişkiler ve ticaret fırsatların siyasi olarak engellenirken komşu halklar arasında ekonomik, sosyal ve kültürel bir yakınlaşmanın önünün açılması gecikmektedir.

Yazar Katkıları: Bu çalışmanın ilk üç bölümünde tarihsel, politik ve güvenlik analizlerde birinci yazar Prof. Dr. Sait Yılmaz, sonraki iki bölümde sosyal ve ekonomik analizlerde ikinci yazar Doç. Dr. Dikran M. Zenginkuzucu katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- AA (2020, 10 Aralık). Turkey could open its borders to Armenia: Erdogan. AA Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/en/Turkey/Turkey-could-open-its-borders-to-armenia-erdogan/2072802>
- Abramowitz, M. (2020). The never-ending Armenian genocide resolution. *Century Foundation*. March 18, 2020.
- Baghramyan, M. (2007). Estimating the change in trade flows between Armenia and Turkey if the border is open: Case study based on Georgia-Turkey and Armenia-Iran trade". Erişim adresi: *AIPRG*. <http://www.aiprg.net/en/content/29/#Turkey-Armenia>
- BBC (2008, 9 Eylül). "Gul in landmark visit to Armenia". *BBC*. Erişim adresi: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7602066.stm>.
- Couloumbis, T. A. ve Kentikelenis, A. E. (2007). "Greek-Turkish relations and the kantian democratic peace theory", *Southeast European and Black Sea Studies*, 7/4, 517-532
- DB (2023). Erişim adresi: <https://data.worldbank.org/>
- Encyclopædia Britannica (2021). Erişim adresi: <https://www.britannica.com/place/Armenia>
- Euronews (2021, 18 Aralık). "Ermenistan, Türkiyele Normalleşme Süreci İçin Rubinyan'ı Özel Temsilci Atadı". *Euronews* Erişim adresi:

- <https://tr.euronews.com/2021/12/18/ermenistan-Türkiye-ile-normallesme-sureci-icin-rubinyan-ozel-temsilci-atad>
- Fettweis, C. J. (2015). Compromising on what to call the horrific acts of 1915 could be the key, *The National Interest*, April 25, 2015.
- Giragosyan, R. (2009). Changing Armenia-Turkish relations, *Fokus Südkaukasus*, Frederick Ebert Stiftung. September 01, 2009. Erişim adresi: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/06380.pdf>
- Görgülü, A. (2008). *Türkiye-Armenia relations: A vicious circle*. Istanbul: Tesev Publications.
- Haas, E. (1964). *Beyond the Nation State: Functionalism and International Organization*, Stanford: Stanford University Press.
- Hacıoğlu, N. (2021, 17 Aralık). “Ermenistan normalleşmeye hız verdi”, *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-normallesmeye-hiz-verdi-41962658>
- Hale, W. M. (2000). *Turkish foreign policy, 1774–2000*, London: Routledge.
- Hayrabyan, G. ve Hayrabyan, V. (2011). Regional and international trade of Armenia: Perspectives and potentials. Policy brief No11/14E, *Economics Education and Research Consortium*, Kiev.
- Hegre, H. (2000). “Development and the Liberal Peace: What does it take to be a trading state?” *Journal of Peace Research*, 37/1, 5-30.
- Hill, F., Kirisci, K. ve Moffatt, A. (2015). Extending an olive branch: Rebuilding Turkish-Armenian relations. *Brookings Institution*, April 23, 2015. Erişim adresi: <https://nationalinterest.org/feature/extending-olive-branch-rebuilding-turkish-armenian-relations-12709>
- Hürriyet. (2009, 27 Eylül). “Türkiye, Armenia to sign diplomatic deal next month, says official”, *Hürriyet*. <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=Türkiye-armenia-to-sign-diplomatic-deal-next-month-says-official-2009-09-27>.
- KEİ (2021), Charter of the Organization of the black sea economic cooperation. Erişim adresi: <http://www.bsec-organization.org/UploadedDocuments/StatutoryDocumentsAgreements/CHARTERFourthEdition.pdf>
- Keskin Köylü, M. (2017). Türkiye'nin Güney Kafkasya ülkeleri ile finansal bağları ve bölgedeki ticari varlığı. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/7, 20-32.
- Kılıç, A. (2020). Türkiye-Armenian relations, *Diplomatic Observer*, 153. Erişim adresi: <https://avim.org.tr/Blog/TURKİYE-ARMENIA-RELATIONS-DIPLOMATIC-OBSERVER-NOVEMBER-2020>
- Kirişçi, K. ve Moffatt A. (2014). *A Turkish-Armenian rapprochement?* Washington: Brookings Institution.
- Kyureghian, G. ve Heboyan V. (2004). *Opening Armenia-Türkiye border: Measuring the economic impact*. Paper to be presented at the International Food and Agribusiness Management Association 14th Annual World Food and Agribusiness Forum & Symposium, Montreux, Switzerland, June 12-15, 2004.
- Long, D. ve Ashworth, L. M. (1999). Working for peace: The functional approach, Functionalism and beyond. Ed. Lucian M. Ashworth and David Long. *New perspectives*

- on international functionalism. *International Political Economy Series*, London: Palgrave Macmillan, 1-26.
- Mitrany D. (1994). "A working peace system". In: Nelsen B.F., Stubb A.CG. (eds) *The European Union*. Palgrave, London, 93-113.
- Mitrany, D. (1975). *The functional theory of politics* New York: St. Martin's Press.
- Mustafayev, N. (2021). How Biden can create permanent Armenian-Azerbaijan peace in the South Caucasus, *New Times*. February 11. Erişim adresi: <http://newtimes.az/en/geopolitics/7217>
- Popoviciu, A.-C. (2010). David Mitrany and functionalism. The beginnings of functionalism. *Revista Română de Geografie Politică*, 12/1, 162–172.
- Reuters (2020, 11 Aralık). Erdogan says Caucasus platform can turn new page in Türkiye-Armenia ties-NTV. *Reuters*. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-Türkiye-idUSKBN28L21G>
- Richter, P. R. (2009). "Türkiye, Armenia are likely to ease conflict". *Los Angeles Times*. Archived from the original on April 7, 2009. Erişim adresi: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2009-apr-04-fg-Türkiye-armenia4-story.html>.
- Ryan, S. (2010). "Peacebuilding in Northern Ireland: The Past, Present and Future," *Peace and Conflict Studies*: 17/1, 70-100.
- Taştekin, F. (2021, 17 Aralık). "Ermenistan ve Türkiye şeytanın bacağını kırıyor mu?" *Al Monitor*. Erişim adresi: <https://www.al-monitor.com/tr/originals/2021/12/will-armenia-turkey-finally-break-jinx>
- TEPAV (2014). Strengthening connections and business synergies between Türkiye And Armenia: Towards a roadmap for confidence building through economic cooperation. Erişim adresi: https://www.tepav.org.tr/upload/files/1420818799-5.Strengthening_Connections_and_Business_Synergies_Between_Türkiye_and_Armenia.pdf
- Tocci, N. (2007). The case for opening the Turkish-Armenian border. *TEPSA*. Erişim adresi: <http://www.europarl.europa.eu/activities/expert/eStudies/download.do?file=18288>
- TUİK. (2021). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İl-Bazında-Gayrisafi-Yurt-İçi-Hasıla-2019-33663>
- WITS. (2021). Erişim adresi: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Compare/country/TUR/indicator/MPRT-TRD-VL/partner/WLD/product/Total/country/ARM;/show/line>